

**“ШАРҲИ МУЛЛО” АСАРИДА ГРАММАТИК ҚОИДАЛАРНИНГ БАЁН
ЭТИЛИШИ****Тоштемуров Ҳикматилла Юсупович***Тошкент давлат шарқишунослик университети 2 курс магистранти*

Аннотация: Мазкур мақола Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи Мулло” асари ва ундаги грамматик қоидаларнинг қандай баён қилинишига бағишланган. Мақолада “Шарҳи Мулло” асари таркибий тузилиши ва “Марфуот” боби бир қисмининг таржима ҳамда изоҳи ўрин олган.

Калит сўзлар: Ғайрул-мунсариф, Марфуот, Мансубот, Мажрурот, Феъллар, Исмлар ва уларнинг лавоҳиқлари, Шибҳи феъллар.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7221948>

ОБЪЯСНЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПРАВИЛ В «ШАРХИ МУЛЛО».**Тоштемуров Ҳикматилла Юсупович***Ташкентский государственный университет восточных наук 2-го курса
магистратура*

Аннотация: Данная статья посвящена произведению Абдуррахмана Джами «Шархи Мулла» и тому, как объясняются в нем грамматические правила. Статья содержит структурную структуру произведения «Шархи Мулло», а также перевод и объяснение части главы «Марфуот».

Ключевые слова: Ғайрул-мунсариф, Марфуот, Мансубот, Майророт, Глаголы, Существительные и их суффиксы, Глаголы, подобные шибҳи.

EXPLANATION OF GRAMMATICAL RULES IN "SHARHI MULLO"**Toshtemirov Hikmatilla Yusupovich***Tashkent state university of oriental sciences 2nd course master's student*

Annotation: This article is devoted to Abdurrahman Jami's work "Sharhi Mulla" and how the grammatical rules in it are explained. The article contains the structural structure of the work "Sharhi Mullo" and the translation and explanation of a part of the chapter "Marfuot".

Key words: Ghairul-munsarif, Marfuot, Mansubot, Majrorot, Verbs, Nouns and their suffixes, Verbs similar to Shibhi.

КИРИШ

Абдурахмон Жомийнинг “Шарҳи Мулло” китоби Ибн Ҳожибнинг “Кофия” асарига шарҳ бўлгани учун мазкур китобдаги боблар тартиби ўзгартирилмаган.

“Шарҳи Мулло” китоби ўн та катта бобга ажратилган:

1. Муқаддима
2. Ғайри мунсарф
3. Марфуъот
4. Мансубот
5. Мажрурот
6. Тавобеъ
7. Мабниёт
8. Ал-Асмо ва лавоҳиқуҳа
9. Афъол
10. Ҳуруф¹

Абдурахмон Жомий “Шарҳи Мулло” китобини ҳамду сано ва Пайғамбаримизга салавот билан бошлаганлар. Кейин китобни ёзилиш сабабини келтириб, сеvimли фарзандлари Зиёуддин Юсуф “Кофия”нинг баъзи ўринларини тушинишга қийналгани учун ушбу китобни ёзганларини баён қиладилар. Сўнгра “Кофия”нинг муаллифи Ибн Ҳожиб нега китобини “Бисмиллаҳ”сиз бошлаганига узр келтирадилар. У киши ўзини ўтган олимлардан камтар олиб шундай қилганлар, бу билан мутлақо бисмиллаҳни айтмаган бўлиб чиқмайди, чунки бисмиллаҳ ва ҳамду санони китобни бир жузи қилмасдан ҳам келтириш мумкин, дейдилар.

Кейин араб грамматикаси қоидаларини баён қилишга киришадилар. Қуйида бу боблар ҳақида қисқача танишиб ўтаимиз.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

المقدمة – Кириш – муаллиф китобнинг кириш қисмида калима ва унинг турлари, калом, исм, ҳосил ва маҳсул, исмнинг хусусиятлари, мўъраб, мўърабнинг ҳукми, эъроб, омил, тақдирий эъроб ва лафзий эъроб ҳақида сўз юритган.

غير المنصرف – Ғайрул-мунсариф – бу бўлимда исмнинг сарфланмаслигига сабаб бўладиган тўққизта иллат ва унга мисоллар, ғайри мунсариф бўлган исмнинг мунсариф бўлиши жоиз бўлган ўринлар ҳақида сўз боради. Сўнг ўша тўққизта иллат бирма-бир мисоллар билан айтиб ўтилади. Улар: адл, васф, таънис, маърифа, ужмат, жам, таркиб, алиф ва нун, вазни феъллардир².

المرفوعات – Марфуот – бу бўлимда фоил ва унинг мафъулдан олдин ва кейин келиш ўринлари, феълнинг ҳазф бўлиш ўринлари, икки феълнинг бир исм устида тортишуви, ноиби фоил, мубтадо, хабар, мубтадонинг ҳазф бўлиши жоиз ҳамда лозим бўлган ўринлари ва хабарнинг ҳазф бўлиши, жоиз ҳамда лозим бўлган ўринлари, “إن” ва унга ўхшашларининг хабари, жинсни инкор қилувчи “لا”нинг хабари, “ليس”га ўхшаш “ما”нинг исми ҳақида сўз боради³.

¹ شرح ملا جامي المطبع المصطفائي 1321 هـ

² شرح ملا جامي المطبع المصطفائي 1321 هـ

³ شرح ملا جامي المطبع المصطفائي 1321 هـ

المنصوبات – Мансубот – бу бўлимда, мафъули мутлақ, мафъул биҳи, мунодо ва мунодонинг тобеълари, музоф бўлган мунодо, тархим, мандуб, тахзир, мафъул фиҳи, мафъул лаху, мафъул маъху, ҳол, тамйиз, мустасно, “كان” ва унга ўхшашларининг хабари, “إن” ва унга ўхшашларининг исми, жинсни инкор қилувчи “لا” билан мансуб бўлиш ўринлари, “لا ما” нинг хабари ҳақида сўз боради.

المجرورات – Мажрурот – бу бўлимда музоф илайх, маънавий изофа, лафзий изофа, изофанинг турли таркибий кўринишлари, мавсуф ва сифатдаги изофа ҳақида, олтита исмнинг изофа бўлишининг ҳукми ҳақида сўз боради.

التوابع – Тавобеълар – бу бўлимда наът, мавсуф ҳолатининг сифати ва мутаъллиқи, атф, тавкид, бадал, атфул баён ҳақида сўз боради.

المبنيات – Мабнийёт – бу бўлимда, замирлар ва уларнинг турлари, исми ишоралар, исми мавсула, “الذي” билан хабар қилиб келтириш, исми феъллар, товуш исмлари, мураккаб исмлар, киноялар, сўроқ ва хабар учун ишлатиладиган “كم”, исми истифҳом ва исми шартлар ҳамда зарфлар ҳақида сўз боради.

الأسماء ولواحقها – Исмлар ва уларнинг лавоҳиқлари – бу бўлимда, маърифа, алам, накра, адад исмлар, музаккар ва муаннас, мусанно, мажмуъ, масдар, исми фоил, исми мафъул ва сифати мушаббаҳа ҳамда исми тафзил ҳақида сўз боради.

الأفعال – Феъллар – бу бўлимда, мозий, музореъ, “ان” носиб тақдир қилинадиган ўринлар, мажозий калима, амр, ноиби фоил, мутаъаддий феъллар, афъоли кулуб, ноқис феъллар, мукораба феъллар ва таажжуб феъллар ҳамда мадҳ ва зам феъллар ҳақида сўз боради.

الحروف - ҳарфлар – бу бўлимда, жар ҳарфлари, феълга ўхшаш ҳарфлар, атф ҳарфлари, танбиҳ ҳарфлари, нидо ҳарфлари, ижоб ҳарфлари, зоид ҳарфлари, тафсирия ҳарфлар, масдар ҳарфлари, тахзиз ҳарфлари, таваққуъ ҳарфлари, истифҳомнинг икки ҳарфи, шарт ҳарфлари, “ان ولو” феъл учун лозимлиги, радъ ҳарфи ва муаннасининг “تاء” си, танвин ҳамда тавкиднинг нуни ҳақида сўз боради.

Мана шу ўринда “Шарҳи Мулло” китобининг “Марфуъот” бобининг бир қисмида араб тили грамматикаси қандай баён қилинганини кўриб чиқамиз.

(المرفوعات) جمع المرفوع لا المرفوعة، لأن موصوفه (الاسم) وهو مذكر لا يعقل، ويجمع هذا الجمع مطردا صفة المذكر الذي لا يعقل كالصافنات للذكور من الخيل و (جمال سبخلات) أي: ضخامات وكالأيام الخاليات⁴

“Марфуъот” сўзи “марфуъатун” сўзининг кўплик шакли эмас, балки “марфуъун” сўзининг кўплигидир. Чунки марфуъ сўзининг мавсуфи (сифатланмиши) “исм” сўзидир. У эса ақлсиз музаккар. Унинг кўплик шакли ақлсиз музаккарнинг сифати қондасига биноан жамланади. Масалан, эркак отларнинг сифати кўплик шаклида “софинот”, катта туянинг сифати кўплик шаклида “Жималин Сибакхлот”, кун сўзининг сифати кўплик шаклида “ал-айяму ал-холиёт” бўлгани каби.

Изоҳ⁵: Абдуррахмон Жомий “Шарҳи Мулло” китобининг “Марфуъот” бобига киришар экан кичик муқаддима қилади. Яъни “Марфуъот” сўзи марфуъун сўзини кўплик шаклими ёки марфуъатун сўзиними? Бир қарашда марфуъатун сўзини кўплик

⁴ ملا جامي عبد الرحمن جامي. Istanbul 2020 y. Ismailaga Yayinlari.

⁵ Таржима ва изоҳлар диссертация муаллифиники

шаклига ўхшаб кўринсада, у марфуъун сўзининг кўплигидир. Буни Абдурахмон Жомий ақлсиз музаккар (эркак жинс) нарсаларнинг сифатлари муаннас (аёл жинс)нинг кўплиги шаклида ясалиши билан исботлайдилар. Бунга от, туя ва кун сўзлари музаккар бўлсада уларнинг сифатлари муаннасининг кўплиги шаклида жамланишини мисол келтиради.

"هو" أي: المرفوع الدال عليه المرفوعات، لأن التعريف إنما يكون للماهية لا للأفراد "ما اشتمل" أي: اسم اشتمل "على علم الفاعلية" أي: علامة كون الاسم فاعلا وهي الضمة والواو والألف .

У, яъни “Марфуъот” сўзи далолат қиладиган “марфуъ” (чунки таъриф фардларга эмас моҳиятга берилади) фоиллик аломатини ўз ичига олган исмдир. Яъни исмнинг фоил эканлиги аломати замма, вов ҳарфи ва алиф ҳарфидир.

Изоҳ: Абдурахмон Жомий кейин таърифни шарҳлашни бошлайдилар ھو сўзи марфуъ деган маънода, чунки таъриф ҳар бир фардга (бирликка) эмас, балки умумий моҳиятга берилишини айтадилар. Раф ҳолатидаги исм фоиллик аломатини ўз ичига олган исм бўлиб, раф ҳолатининг аломати ўрнига қараб замма, вов ҳарфи ва алиф ҳарфи бўлишини баён қиладилар.

والمراد باشتمال الاسم عليها: أن يكون موصوفا بها لفظا أو تقديرا أو محلا ولا شك أن الاسم موصوف بالرفع المحلي، إذ معنى الرفع المحلي أنه في محل لو كان ثمة معرب لكان مرفوعا لفظا أو تقديرا، وكيف يختص الرفع بما عدا الرفع المحلي؟ وهو يبحث مثلا عن أحوال الفاعل إذا كان مضمرًا متصلا كما سيجيء

Исм фоиллик аломатларини ўз ичига олиши – ўша аломатлар билан лафзда ё тақдирий эъробда ё маҳалда сифатланган бўлади (яъни гўё сифатлангандек бўлади). Ҳеч шубҳасиз исм маҳаллий раф эъроб билан сифатланади. Чунки маҳаллий раф эъроб дегани, фаразан ўша ўринда мўроб исм бўлганида лафзан ёки тақдиран марфуъ бўлган бўларди. Қандай қилиб раф ҳолати маҳаллий раф ҳолатидан бошқа ҳолатларга хосланган бўлсин (яъни қандай қилиб маҳаллий раф эъробни марфуълардан чиқариш мумкин)? Ваҳоланки, маҳаллий раф ҳолатида фоил муттасил замир бўлганда унинг ҳолатларидан баҳс қилинади ва бу тезда келади.

Изоҳ: Абдурахмон Жомий исмнинг раф бўлиш аломати лафзда кўриниб туриши, ёки тақдирий-лафзда кўринмайдиган бўлиши ёки маҳаллий бўлишини тушунтирадилар. У киши исмда маҳаллий эъроб ҳам мавжудлигини таъкидлайдилар. Маҳаллий раф ҳолатига феълга қўшилиб келган раф замирларни мисол келтирадилар. У замирлар мабний бўлгани учун бир ҳаракатни лозим тутган бўлади, ваҳоланки уни ўрнида мўъроб исм келганида эди албатта, раф ҳолатининг аломатини олган бўларди, дейдилар.

"فمنه" أي: من المرفوع أو مما اشتمل علم الفاعلية: الفاعل وإنما قَدِّمَهُ، لأنه أصل المرفوعات عند الجمهور، لأنه جزء الجملة الفعلية التي هي أصل الجمل، ولأن عامله أقوى من عامل المبتدأ⁶.

Фоиллик аломатини ўз ичига олган марфуълардан бири “фоил”дир. Муаллиф уни биринчи келтирганининг сабаби, жумҳур наҳв уламолари наздида фоил марфуъотларнинг асли (асоси) ҳисобланади. Чунки фоил, жумлаларнинг асли бўлган феълий жумланинг бир бўлагидир. Чунки фоилнинг омили мубтадонинг омилидан кучли.

⁶ ملا جامي عبد الرحمان جامي. Istanbul 2020 y. Ismailaga Yayinlari.

Изоҳ: Кейин Абдурахмон Жомий марфуълардан бири фоил (эга)нинг таърифини шарҳлайдилар. Нима учун фоилнинг биринчи келтирилганини баён қилиб, жумхур наҳв уламолари наздида фоил марфуъ исмларнинг асли (асоси) эканини айтадилар. Бунинг сабаби, фоил феълий жумланинг бир бўлагидир. Феълий жумла эса турли жумлалар ичида аслдир. Яна бир сабаб фоилнинг омили феъл лафзий омил бўлса, мубтадонинг омили маънавий омил – ибтидодир.

وقيل: أصل المرفوعات المبتدأ لأنه باق على ما هو الأصل في المسند إليه وهو التقديم بخلاف الفاعل، ولأنه يحكم عليه بكل حكم، جامد ومشتق، فكان أقوى بخلاف الفاعل، فإنه لا يحكم عليه إلا بالمشتق .

Марфуъотларнинг асли мубтадо деган гап ҳам бор. Чунки у муснадун илайҳ (яъни гапнинг суянадиган асоси) бўлиб гапнинг бошида келишда ўз ҳолида қолган. Фоил эса ундай эмас (у феълдан кейин келади). Яна мубтадо устидан жомид ва муштак исмлар билан ҳукм қилинади ва у кучли бўлади. Фоил эса ундай эмас. Фоилнинг устидан фақат муштак исмлар билан ҳукм чиқарилади (яъни фоилнинг сифати ёки ҳолини муштак исмлар билан ифодаланади).

Изоҳ: Абдурахмон Жомий юқоридаги фикрга зид бўлган яна бир фикрни ҳам келтиради. Бу мубтадо марфуъларнинг асли (асоси) деган қараш бўлиб, уларнинг ҳам ўзига яраша далиллари бор. Лекин Абдурахмон Жомий бу фикрни кейин келтиргани ва “айтилишича” деб ифодалаш билан уни кучли эмаслигига эътиборга олмаслигига ишора қилганлар.

"وهو" أي: الفاعل "ما" أي: اسم حقيقة أو حكما، ليدخل فيه مثل قولهم: (أعجبني أن ضربت زيدا) "أسند إليه الفعل" بالأصالة لا بالتبعية، ليخرج عن الحد توابع الفاعل⁷،

Фоил иш ҳаракат унга нисбат берилган ҳақиқий ёки ҳукмий исм бўлади. Ҳукмий дейиш (أعجبني أن ضربت زيدا) (Зайдни уришинг мени хурсанд қилди) каби сўзларни ҳам ичига олиш учун айтилди. Чунки бу сўзда иш ҳаракат **أنا ضربت زيدا** жумласига эргашувчилик жиҳатидан эмас, аслият жиҳатидан суянтирилган (нисбат берилган). Бу таърифдан фоилнинг тобеълари (яъни сифат, бадал, таъкид ва атфи баён) чиқиб кетади. (Чунки уларга иш ҳаракат аслият жиҳатидан эмас, табеълик жиҳатидан нисбат берилади).

Изоҳ: Фоил мавзусини шарҳлашда давом этиб иш ҳаракат унга нисбат бериладиган исм экани, яъни фоил иш ҳаракатни бажарувчи эканини баён қиладилар. Фоил гоҳида ҳақиқий исм бўлса, гоҳида ҳукмий исм бўлади. Ҳукмий исм бўлишига (أعجبني أن ضربت) (أعجبني жумласини мисол қиладилар. Бу жумлада أعجبني феъл ва мафъул (тўлдирувчи) бўлса, (ضربت жумласи маъносидаги ضربت زيدا жумласи масдария ва ضربت زيدا жумласи кўшилиб ضربت زيدا масдар (ҳаракат номи)га айланади ва أعجبني феълига фоил бўлади. Бунини ҳукмий фоил дейилади. Яна Абдурахмон Жомий фоилга иш ҳаракатни бажариш нисбати аслик жиҳатидан берилади, эргашувчилик жиҳатидан эмас, дейдилар. Мана шу қоидага кўра фоилнинг тобеълари: сифат, бадал, таъкид ва атфи баёнларига фоиллик аслий эмас, табаъий (эргашиш) жиҳатдан нисбат берилади.

⁷ ملا جامی عبد الرحمان جامی. Istanbul 2020 y. Ismailaga Yayinlari.

وكذا المراد في جميع حدود المرفوعات والمنصوبات والمجرورات غير التوابع، بقريضة ذكر التوابع بعدها. "أو شبهه" أي: ما يشبهه في العمل، وإنما قال ذلك، وإنما قال ذلك، ليتناول فاعل اسم الفاعل والصفة المشبهة والمصدر واسم الفعل وأفعّل التفضيل والظرف⁸

Худди шундай марфуъот, мансубот ва мажруротларнинг таърифларида ҳам тобеълар назарда тутилмаган. Буни мазкурларнинг ҳукмларидан кейин тобеъларнинг таърифлари келтирилганидан ҳам билиш мумкин.

Иш ҳаракат фоилга нисбат берилгани каби, шибҳи фоил (амал қилишда фоилга ўхшаган сўзлар)га ҳам нисбат берилади. Фоилга ўхшаш деган сўзнинг айтилиши ҳукмда фоилга исми фоил, сифати мушаббаҳа, масдар, исми феъл, исми тафзил ва зарф ҳам қўшилиши учундир.

Изоҳ: Яна Абдурахмон Жомий шарҳда фоилга ўхшаган ва унинг вазифасини бажарувчи сўзларни ҳам келтирадilar. Шибҳи феъллар, яъни фоил вазифасини бажарувчи сўзларга исми фоил, сифати мушаббаҳа, масдар, исми феъл, исми тафзил ва зарф ҳам қўшилишини баён қиладilar. Яъни мазкур калималар ҳам сўзда фоил бўлиб келиши мумкин.

"وقدّم" أي: الفعل أو شبهه "عليه" أي على ذلك الاسم، واحترز به عن نحو (زيد) في: (زيد ضرب) لأنه مما اسند إليه الفعل، لأن الإسناد إلى ضمير شيء إسناد إليه في الحقيقة لكنه مؤخر عنه،

Феъл ёки унга ўхшаш сўзлар ана шу исм (яъни фоил ва унинг ўхшашлари)дан аввал келади. Бу сўз билан (زيد ضرب) жумласидаги زيد га ўхшашлардан сақланилди. Чунки бу жумлада زيد сўзи фоил бўлмасида (у бу ерда мубтадо) иш ҳаракат унга нисбат берилган. Чунки бир нарсанинг замирига нисбат бериш ҳақиқатда унга нисбат бериш ҳисобланади. Лекин феъл زيد сўзидан кейин келтирилган.

Изоҳ: Шорих фоилнинг яна бир хусусияти улардан аввал албатта, феъл ёки феълга ўхшаш (феълнинг ўрнини босувчи) сўзлар келишини айтадилар. Бу қоида билан (زيد) (زيد жумласига ўхшаган сўз тузилишлари чиқиб кетади. Чунки бу жумла мубтадо ва хабардан иборат. Гарчи ضرب феълида яширинган هو замир (олмош)ининг эгаси زيد бўлсада у фоил эмас, балки мубтадодир. Фоил бўлиши учун ундан аввал феъл ёки шибҳи феъл (феълга ўхшашлар) келиши керак.

والمراد تقديمه عليه وجوباً، ليخرج عنه المبتدأ المقدم عليه خبره نحو (كريم من يكرمك) فإن قلت: قد يجب تقديمه إذا كان المبتدأ نكرة، والخبر ظرفاً نحو (في الدار رجل) قلت: المراد وجوب تقديم نوعه وليس نوع الخبر مما يجب تقديمه بخلاف نوع ما أسند إلى الفاعل

Феъл фоилдан аввал келади дейилганда унинг вожиблик жиҳатидан аввал келиши тушунилади. Шунда бу таърифдан хабари ўзидан аввал келган мубтадо чиқиб кетади. Масалан, (كريم من يكرمك) жумласида كريم сўзи фоил эмас, мубтадодан аввал келган хабар дейилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. شرح ملا جامي المطبع المصطفائي 1321 هـ
2. ملا جامي عبد الرحمن الجامي

⁸ ملا جامي عبد الرحمن جامي. Istanbul 2020 y. Ismailaga Yayinlari.

Ismailaga Yayinevi, 2020 y, Istanbul.

3. كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون الحاج خليفة؛ مصطفى بن عبد الله كاتب جلبي دار إحياء التراث العربي <https://waqfeya.net/book.php?bid=702>

الرفاعي

طه

الدكتور أسامة

<https://ketabonline.com/ar/books/11370/read?part=1&page=2&index=45992>

